

Maerlants *Alexanders geesten* en de *Alexandreïs*: een terreinverkenning

Jacob van Maerlants *Alexanders geesten* is een bewerking van de *Alexandreïs* van Gautier de Châtillon, die tussen 1170 en 1180 dit Latijnse epos dichtte. Maerlants bewerking, ruim 14.300 verzen en omstreeks 1257 voltooid, wordt algemeen als een van zijn jeugdwerken beschouwd. In 1882 publiceerde Johannes Franck een editie van *Alexanders geesten*, en liet aan de tekst een inleiding van 96 bladzijden voorafgegaan.¹ Hij was de eerste die de verhouding tussen de *Alexandreïs* en *Alexanders geesten* diepgaand onderzocht, en is tot op heden de enige gebleven.²

Francks meesterlijke studie laat zien dat Maerlant over het algemeen het Latijn vrij nauwkeurig volgde, maar zich ook een aanzienlijk aantal uitbreidingen veroorloofde. Hiervoor ging hij bij andere bronnen te rade, waaronder werken van zo verschillend karakter als de *Epistola Alexandri ad Aristotelem*,³ het *Secretum secretorum*,⁴ en Ovidius' *Metamorfosen*. Maar ook als hij dichter bij Gautier bleef, bepaalde Maerlant zich niet tot slaafse vertaling. De *Alexandreïs* was teveel het produkt van het 12de-eeuwse litteraire humanisme, waarin geraffineerde *imitatio* van de bewonderde Klassieken vooropstond,⁵ om eenvoudigweg in de volkstaal overgezet te worden. Gautier volgt Vergilius, Statius en Lucanus:⁶ zijn Homerische vergelijkingen, toespelingen op mythologische figuren, gecompliceerde beeldspraak en andere rhetorische hoogstandjes voor fijnproevers vroegen voor Maerlants publiek om een speciale behandeling.⁷ Daarom heeft Maerlant de bloemrijke en verheven taal van Gautier dikwijls stilistisch vereenvoudigd. In dit artikel willen wij laten zien dat hij bij zijn activiteiten als bewerker en vertaler kon steunen op een

1 JACOB VAN MAERLANT: *Alexanders geesten*. Opnieuw uitgeg. door J. Franck. Groningen, 1882. Bibliotheek van Middelnederlandsche letterkunde. Eerder (1860) verscheen een uitgave van Snellaert, die echter als dilettantenwerk bij die van Franck afsteekt.

2 Dit betekent dat Francks beeld het enige gefundeerde is; wat er naderhand aan toegevoegd wordt, is niet altijd even juist. Zie bijvoorbeeld voor Knuvelders onzuivere beeld het recente artikel van W. P. GERRITSEN: 'Geschiedverhaal of schetskaart. Overwegingen bij Knuvelders *Handboek*, deel 1, vijfde druk'. In: *Ntg* 68 (1975), p. 89-109, vooral p. 98-100.

3 De Latijnse vertaling van een pseudo-historisch Grieks werk, in de vorm van een brief van Alexander aan zijn leermeester Aristoteles, waarin hij hem vertelt over de wonderen die hij in Indië gezien heeft. Het werk circuleerde in de Middeleeuwen zowel afzonderlijk als in compilaties van Alexanderstof en genoot grote populariteit.

4 Een in de 12de eeuw uit Arabië in Europa bekend geworden werk, dat ten onrechte op naam van Aristoteles stond en een door hem ten behoeve van Alexander geschreven verhandeling over de kunst van het regeren heette te zijn. *Heimelijkheid der heimelijkheden*, de middelnederlandse vertaling, wordt aan Maerlant toegeschreven.

5 Cf. R. R. BOLGAR: *The classical heritage and its beneficiaries*. Cambridge, 1954. p. 192-3. Voor het culturele milieu is de "classic": C. H. HASKINS: *The renaissance of the twelfth century*. 5th pr. Cambridge (Mass.), 1971.

6 Dit is duidelijk aangetoond in de belangrijkste studie over de *Alexandreïs*: H. CHRISTENSEN: *Das Alexanderlied Walters von Châtillon*. Halle, 1905.

7 Twijfelachtig is ook of de volkstaal wel voldoende ontwikkeld was om het zeer subtiële woordspel van het Latijn over te nemen. Cf. E. AUERBACH: *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*. Bern, 1958, vooral p. 153 en 175.

INSTITUUT DE VOOYS

VOOR NEDERLANDSE TAAL-
EN LETTERKUNDE AAN DE

waardevol hulpmiddel, waarvan het belang nog niet door de neerlandistiek onderkend is.⁸

Voor de bestudering van de verhouding tussen Gautiers *Alexandreïs* en Maerlants verdietsing baseerde Franck zich op de in 1863 verschenen uitgave van de *Alexandreïs* door F. A. W. Mueldener,⁹ toen een alleszins plausibele keuze. In 1972 wordt hij hierover gekapitteld door P. J. H. Vermeeren.¹⁰ De kernvraag is volgens Vermeeren niet "hoe een of andere Middelnederlandse tekst, gepresenteerd in een of meer codices, en in een of meer redacties respectievelijk versies, beantwoordt aan een Latijnse tekst zoals hij voorkomt in een negentiende- of twintigste-eeuwse kritische representatie", maar "hoe onze middeleeuwse voorouders met hun middelen en uitgaand van hun bronnen, hún Latijnse presentaties dus, gekomen zijn tot bewerkingen van teksten, die klaarblijkelijk veel voor hen betekend hebben".

Men doet Franck onrecht als men veronderstelt, zoals Vermeeren, dat hij deze problematiek in het geheel niet onderkend heeft. In verscheidene opmerkingen in inleiding en notenapparaat toont hij zich er terdege van bewust, maar gezien de toenmalige stand van de wetenschap kon hij niet meer doen dan het handschrift en de fragmenten van *Alexanders geesten* met de editie van de *Alexandreïs* confronteren, en voor de grondigheid waarmee hij zich van deze taak gekweten heeft kunnen wij hem negentig jaar later nog dankbaar zijn. Maar daarmee zijn we er nog niet, en Vermeeren heeft gelijk als hij benadrukt dat voor het onderzoek van Maerlants activiteiten als bewerkend vertaler, als eenmaal de bronnen zijn vastgesteld, kennis van zijn middelen, van de presentaties van die bronnen, kortom van zijn "apparaat" onontbeerlijk is. Wij willen Vermeerens expliciete vraag dan ook als leidraad nemen en de implicaties van een dergelijke vraagstelling nagaan, toegespitst op Maerlants *Alexanders geesten* en zijn hoofdbron, Gautiers *Alexandreïs*.

Tussen het "verschijnen" van de *Alexandreïs* en Maerlants vertaling liggen ongeveer tachtig jaren. Voor een moderne vertaler levert een dergelijke kloof over het algemeen geen problemen op. Hij beschikt over een gestandaardiseerde tekst: in veruit de meeste gevallen een gedrukt boek; en elk boek van dezelfde oplage is normaal gesproken identiek.¹¹ De middeleeuwse vertaler verkeert in een geheel

8 Deze terreinverkenning is voortgekomen uit een samenwerking aan de R.U. Utrecht tussen de afdelingen Middelnederlandse letterkunde van het Instituut De Vooy en Vulgair en Middeleeuws Latijn van het Instituut voor Laat Latijn, gestimuleerd door Prof. Dr. W. P. Gerritsen en Prof. Dr. J. Engels. Wij zijn hun veel dank verschuldigd voor hun aanmoedigingen, belangstelling en kritiek.

9 *M. Philippi Gualtheri ab Insulis dicti de Castellione Alexandreïs. Ad fidem librorum mss. et impress. recensuit F. A. W. Mueldener. Lipsiae, 1863.* Sinds 1950 werkt prof. Marvin L. Colker aan de broodnodige nieuwe editie, waarvan echter het verschijnen nog niet in zicht lijkt te zijn. Onmisbaar, maar met omzichtigheid te hanteren is de recente Engelse vertaling: W. T. JOLLY: *The Alexandreid of Walter of Châtillon: a translation and commentary.* [Ann Arbor, University Microfilms, Michigan]. Diss. 1968 Tulane University.

10 P. J. H. VERMEEREN: 'Jacob van Maerlants *Alexanders geesten*. Overpeinzingen van een lezer'. In: *SpdL* 14 (1972), p. 273-97. Het citaat op p. 276.

11 Maar ook uitgaven van modernere schrijvers bieden hun problemen. ROBERT MARI-CHAL geeft in het hoofdstuk 'La critique des textes' van *L'Histoire et ses méthodes*,

andere situatie. In de regel heeft hij één handschrift van een tekst voor zich op zijn lessenaar; en elk handschrift is uniek: geen twee handschriften zijn identiek. De verbreiding van een tekst door afschrijving betekent namelijk dat in ieder stadium van dit proces grote en kleine fouten gemaakt worden, correcties worden aangebracht en hypercorrecties binnensluipen, al dan niet met opzet stukken tekst worden overgeslagen of geïnterpoleerd.¹² Nu blijven deze afwijkingen van de originele tekst meestal niet beperkt tot één handschrift; zij worden, wanneer het handschrift waarin zij voorkomen als legger wordt gebruikt, door de kopiist doorgaans mee overgeschreven. Dit betekent dat als door toedoen van een kopiist in diens afschrift de tekst een wijziging ondergaat, deze wijziging "een eigen leven" gaat leiden: ze wordt overgeërfd door alle volgende afschriften. Zo ontstaan binnen het kader van de tekstoverlevering verwantschappen (*tekstfamilies*) die bepaald worden door gemeenschappelijke (*familiale*) afwijkingen. Daarnaast komen natuurlijk in elk handschrift nog *individuele* afwijkingen voor, die eigen zijn aan alleen dat handschrift. Een dergelijk transmissieproces, waarvan wij een gesimplificeerd beeld hebben geschetst, heeft zich ook afgespeeld met de tekst van Gautiers *Alexandreïis*.

Eén handschrift uit hoogstwaarschijnlijk de dertiende-eeuwse teksttraditie van de *Alexandreïis* moet Maerlant voor zich gehad hebben, d.w.z. een handschrift met familiale en individuele afwijkingen. Uit de opmerkingen die Franck bij verscheidene versregels van Maerlants vertaling plaatst blijkt het belang dat kennis van al de eigenaardigheden van Maerlants *Alexandreïis*-hs. voor de bestudering van de vertaling kan hebben:

AG II, 185: "M. schijnt het Lat. niet goed te hebben begrepen. Maar ook Ulrich von Eschenbach vertaalt in zijne Alexandreïis deze plaats verkeerd (*von einem mer in daz ander Flôz ein wasser*) en het is niet onmogelijk dat de latijnsche hss. bedorven waren."

AG II, 875: "Moet men den dietschen tekst veranderen (b.v. *van enen toorne*), of heeft M. opzettelijk anders verhaald [*lees: vertaald?*], of wel anders gelezen?"

AG III, 361: "Als de lezing *wonderde* juist is, zal M. wel in zijn hs. *miratur* in pl. van *miseretur* hebben gevonden."

AG IV, 258-70: "Het schijnt bijna, of M. *indomiti* in pl. van *domiti* had gevonden."

AG IV, 1198: "Heeft M. iets anders gelezen, of gaat hij uit van eene zede van zijn tijd?"

AG IV, 1488: "Voorts als M. 4, 1448 [*lees: 1488*] van de *Rijcheit* zegt *soe maect werringhe tallen stonden*, waar het bij Gaut. heet *genitrix luxus*, heeft hij stellig iets anders in zijn Hs. gelezen."

AG VIII, 1042: "M. zal denkelijk iets anders hebben gelezen; misschien vond hij *quae sua sunt* en heeft hij dit zoo opgevat, als het uit zijne vertaling is op te maken."

AG IX, 490: "Of M. *meumque* heeft gelezen?"

AG X, 49: "Heeft M. deze toegevoegd, of heeft hij *urbes* in pl. van *urbis* gelezen?"

Publié sous la direction de C. Samaran. Z.p. [1961] (Encyclopédie de la Pléiade XI) enkele saillante voorbeelden.

12 Een demonstratie en analyse van deze processen vindt men in A. M. DUINHOVEN: *Bijdragen tot reconstructie van Karel ende Elegast*. Deel I. Assen, 1975. Diss. Utrecht.

Voor ons onderzoek zijn we in belangrijke mate afhankelijk van de resultaten die de bestudering van de *Alexandreis*-teksttraditie ons biedt. Veel is er op dit terrein nog niet gedaan. Een eerste inventarisatie van de *Alexandreis*-hss. leverde meer dan 150 hss. op.¹³ Hiervan stammen er ruim 90 uit de periode van \pm 1185 tot \pm 1300. Voor een juist besef van de uitgebreidheid van de *Alexandreis*-tekstoverlevering dienen we ons te realiseren dat in de mediolatinistiek over het algemeen bij 30 tot 40 hss. van een omvangrijk handschriftenbestand wordt gesproken. De oorzaak van deze grote hoeveelheid *Alexandreis*-hss. moet wel gezocht worden in het feit dat deze tekst reeds vrij spoedig na publikatie een populaire schooltekst is geworden.¹⁴ Dit blijkt o.a. uit de woorden van Hendrik van Afflighem, een tijdgenoot van Maerlant, in zijn *De scriptoribus ecclesiasticis*, dat de grammatici liever over de *Alexandreis* college gaven dan over de *poetae veteres*:

Scriptis [sc. Gautier] gesta Alexandri Magni eleganti metro. Qui liber in scholis grammaticorum tantae dignitatis est hodie, ut prae ipso veterum poetarum lectio negligatur¹⁵.

En aan de Universiteit van Toulouse werd 's winters in de namiddag door de *magistri* van de *grammatica*-faculteit college gegeven over de *Historiae Alexandri*, waarmee naar alle waarschijnlijkheid Gautiers gedicht wordt bedoeld:

Item, cum secundum usum et consuetudinem studii Tholosani et magistrorum tam in artibus quam in grammatica, sint pro lecturis totius anni tam ordinariis quam extraordinariis certi libri ordinati [. . .] habeant dicti magistri in grammatica tempore hiemali in nonis legere de Ebrardo, de Historiis Alexandri et Hymnis et de Metrificature, in horis et temporibus per ess ordinatis et consuetis [. . .]¹⁶.

13 R. DE CESARE somt in de appendix van zijn *Glosse latine e antico-francesi all' "Alexandreis" di Gautier de Châtillon*, Milano, [1951], p. 121-49, in het totaal 111 hss. op. In zijn 'I codici Belgi dell' *Alexandreis*', in *Aevum* 27 (1953), p. 121-31 geeft hij de signaturen van nog 8 Belgische hss. M. L. COLKER: 'A note on the history of the Commentary on the *Alexandreis*', in *Medium Aevum* 28 (1959), p. 97-98, wijst op 3 aan De Cesare onbekende hss. De *Initia carminum ac versuum Medii Aevi Posterioris Latinorum* van Hans Walther (Göttingen, 1959) brengt onder de nrs. 7195 en 14651 5 nieuwe hss. In de *Ergänzungen und Berichtungen* op dit werk (Göttingen, 1969) geeft Walther 3 hss. De aanvullingen hierop gepubliceerd in het *Mittellateinisches Jahrbuch* 7 (1972) en 8 (1973) geven er nog 4. Voeg hierbij het *Alexandreis*-hs. in de Library of Congress; de hss. in het British Museum (o.a. *Royal Ms 15 A X* en *Burney Ms 312*); het Leidse hs. *U.B. Gronov. F. 19* en het Gentse fragment *U.B. 3553*.

14 Men vergelijk het handschriftenbestand van andere schoolteksten, bijv. Alexander de Villa Dei's *Doctrinale*: meer dan 250 hss.; Priscianus' *Institutiones*: meer dan 500 hss.; Ovidius' *Metamorfosen*: eveneens meer dan 500 hss.!

15 Wij citeren naar L. J. PAETOW: *The arts course at medieval universities with special reference to grammar and rhetoric*. Urbana-Champaign, 1910. p. 24. Vertaling: 'Gautier heeft de daden van Alexander de Grote in sierlijke metrische verzen beschreven. En dit boek wordt heden ten dage in de scholen van de grammatici zo hoog aangeslagen, dat het lezen van de oude dichters hierom wordt verwaarloosd'.

16 Paetow: *Arts course*, p. 50. Vertaling: 'Verder: aangezien volgens gebruik en gewoonte van de Universiteit van Toulouse en van de magisters in de *artes* en in de *grammatica* voor de colleges van het gehele jaar, voor zowel de gewone als de facul-

Een ander gegeven waaruit afgeleid kan worden dat de *Alexandreïs* tijdens de Middeleeuwen een schooltekst is geweest, zal hierna nog ruime aandacht krijgen.

Bij menig neerlandicus zal, zodra hij leest dat er zoveel dertiende-eeuwse *Alexandreïs*-hss. bewaard zijn gebleven, wellicht de hoop gaan leven, Maerlants hand-exemplaar hieronder te kunnen vinden. Nu kunnen wij niet ontkennen dat er soms een speld in een hooiberg gevonden wordt. Maar men moet wel bedenken dat er van schoolteksten weliswaar vaak veel handschriften bewaard blijven, maar dat het aantal dat in de loop der tijden verdwenen is nog groter is. Hier komt bij dat we over Maerlants leven slechts zeer summier zijn ingelicht. De plaats waar hij zijn vertaling heeft gemaakt is nog steeds onderwerp van discussie;¹⁷ nog veel minder kunnen we gissen waar hij zijn handschrift vandaan heeft gehaald.¹⁸ Er blijven heel wat meer mogelijkheden open dan alleen de belangrijkste bibliotheken, want de *Alexandreïs* was, zoals reeds opgemerkt, een zeer verbreide schooltekst. Bij de huidige stand van onze kennis kunnen we een wereldwijde speurtocht naar Maerlants teksthandschrift van de *Alexandreïs* beter achterwege laten.

Iets anders is dat het ons inziens wel mogelijk moet zijn op basis van het gehele handschriftenbestand van de *Alexandreïs* tot een indeling in tekstfamilies te komen, om daarna met behulp van de familiale "distinctive features" met enige benadering vast te stellen tot welke tekstfamilie Maerlants *Alexandreïs*-hs. heeft behoord. Maar het eerste gedeelte van deze immense taak zal nooit door de neerlandistiek verricht kunnen worden, en dat de mediolatinistiek dit zal doen kunnen we alleen maar hopen.

Betekent dit dat Vermeerens "kernvraag" voor zover het Maerlants *Alexandreïs*-hs. betreft alleen maar beantwoord zal kunnen worden met een verwijzing naar een tekstfamilie binnen de *Alexandreïs*-overlevering? Wij menen van niet: wij hebben nog maar één kant van het probleem ter sprake gebracht. Gautiers *Alexandreïs* was een schooltekst. Wij wezen reeds op het eerste gevolg hiervan: de *Alexandreïs* kreeg een grote verbreiding. Een tweede gevolg is dat de tekst uitvoerig voorzien werd van *glossen*.¹⁹

tatieve, bepaalde boeken zijn voorgeschreven om behandeld te worden [...] moeten de magisters in de *grammatica* des winters om drie uur 's middags college geven over Ebrardus [d.i. de *Graecismus* van Everhard van Béthune], over de *Historiae* van Alexander, over de *Hymnen* en over de *Kunst van het verzen maken* op het door hen vast gestelde en gebruikelijke tijdstip'.

17 Wij noemen slechts H. C. PEETERS: 'Nieuwe inzichten in de Maerlant-problematiek'. In: *Handelingen Kon. Zuidned. Maatsch.* 18 (1964), p. 249-85, vooral p. 260-2; J. NOTERDAEME en H. P. SCHAAP: 'Nieuwe Maerlant-problemen'. In: *Ts* 82 (1966), p. 81-119, vooral p. 93-5.

18 Nog afgezien van het fascinerende probleem hoe Maerlant de hand wist te leggen op alle andere teksten die hij voor zijn *Alexandreïs*-bewerking raadpleegde!

19 Uitgebreide algemene informatie over glossen, verzamelingen hiervan en hun plaats in de ontwikkeling van de lexicografie, en een gedetailleerde bestudering van een 15de-eeuw Latijns-Middelnederlands glossarium vindt men in P. G. J. VAN STERKENBURG: *Het glossarium Harlemense. Een lexicologische bijdrage tot de studie van de middelnederlandse lexicografie*. 's-Gravenhage, 1975. Diss. Nijmegen.

Wanneer wij de dertiende-eeuwse *Alexandreïis*-hss. inspecteren, dan blijkt dat verreweg het grootste gedeelte van de ruim 90 hss. van glossen is voorzien; nog sterker zelfs, het is moeilijk een niet-geglosseerd handschrift te vinden. In de handschriften treffen we twee typen glossen naast elkaar aan.²⁰ *Interlineaire glossen*: over het algemeen verklarende woorden of stukken van een zin, geschreven tussen de regels, boven de woorden waarop ze een verklaring geven. Bij schoolteksten hebben ze niet uitsluitend een verklarende functie, maar worden ze ook gebruikt om de leerlingen een *copia verborum* bij te brengen. *Marginale glossen*: deze zijn van origine in een kantlijn (*margo*) geplaatst, en worden door een verwijsteken (*nota*) of een korte aanhaling uit de tekst (*lemma*) gekoppeld aan de tekst.²¹ Zij geven uitgebreide grammaticale opmerkingen,²² de mening van de magister ten aanzien van bepaalde fouten die de auteur zou hebben gemaakt,²³ correcties,²⁴ en bovenal achtergrondinformatie.²⁵ In een aantal handschriften staan zij in een "interlineaire positie", maar in die gevallen is er bij het opzetten van het tekstblok terdege rekening mee gehouden. Illustratief hiervoor zijn de fragmenten van een niet-afgemaakt *Alexandreïis*-hs. die nu als schutbladen in het *Alexandreïis*-hs. *Leiden, U.B., Gronov. F.19* zijn bijgebonden. Ook gebeurt het dat een kopiist bij gebrek aan ruimte de marginale glossen achter de tekst plaatst; deze kunnen zo een zelfstandig bestaan gaan leiden.²⁶

20 Voor de karakterisering van de beide typen glossen op de *Alexandreïis* zie ook L. BELLANGER: *De M. Gualthero ab Insulis dicto De Castellione*. Andecavi, 1877. Diss. Parijs, p. 110-23 en *De Cesare: Glosse* (zie p. 486, n. 13), p. 21-5.

21 Essentieel is dus voor de glosse een formele band met de tekst.

22 Bijv. ad *Alex. II*, 497: INVITAT CLIPEUS SEPTENO FUSILIS ORBE: "fusile dicitur omne illud quod funditur sicut de metallis. et fictile pertinet ad figulos. et futile est omne illud quod nullum liquorem potest in se retinere sicut cribrum" (hs. *Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, 10 D 15*; hierna aangeduid als: Haagse hs.). Schetsvertaling: 'gegoten wordt alles genoemd wat wordt gegoten, zoals van metalen; lemen hoort bij de pottebakkers; en poreus is alles wat geen vocht in zich kan behouden, zoals een zeef'.

23 Bijv. ad *Alex. X*, 61: ET LICET UNUS EAS ATQUE IDEM TORREAT IGNIS: "idem in masculino genere producitur et tamen actor posuit brevem et in hoc erravit sed est sustinendus (?)" (Haagse hs.). Schetsvertaling: 'idem heeft als het mannelijk is een lange *i*, en toch heeft de schrijver hier een korte *i* gebruikt; en hiermee maakte hij een fout, maar we moeten he door de vingers zien (?)'.

24 Bijv. ad *Alex. III*, 140: STABAT AB OPPOSITO NIVEIS PRETIOSUS IN ARMIS: De tekst in het Haagse hs. leest STABAT AB OPPOSITIS, maar in de kantlijn staat de *varia lectio* "vel OPPOSITO" genoteerd.

25 Bijv. ad *Alex. II*, 498-9: FULGET ORIGO PATRUM DARIÏ GENTISQUE PROPHANUS / ORDO GYGANTEAE: "Fulget origo patrum Darii. Quid sit depictum in clipeo Darii, ostendit, scilicet ordo gygantum de quorum progenie fuit Darius. Gentis gygantee. Quia in Babylone inierunt demones mulieres et ex eis genuerunt homines magne stature, ut Nymphrot et alii de quorum progenie fuit Darius" (Haagse hs.). Schetsvertaling: 'staat glanzend afgebeeld de afstamming van Darius' vaderen. Hij toont wat staat afgeschilderd op het schild van Darius, nl. de reeks gyganten, waaruit Darius stamde. Van het gygantenvolk. Omdat in Babylon de demonen ingingen tot de vrouwen en bij hen mensen van grote gestalte verwekten, zoals Nymphrot en de anderen waarvan Darius afstamde'.

26 Een goed voorbeeld hiervan vormen de glossen die staan afgeschreven achter de

Uit steekproeven die De Cesare heeft uitgevoerd, blijkt dat verreweg het grootste deel van de glossen in de *Alexandreis*-hss. een overeenkomst vertoont die niet meer op toeval kan berusten. De Cesare voert deze eenheid binnen de glossen terug op wat hij noemt *il commento-archetipo*, waaraan de gebruikers van de tekst, schoolmeesters en klerken, hun privé-notities hebben toegevoegd, waarin veranderingen zijn aangebracht enz. Colker gaat in zijn beknopte *Note*²⁷ niet diep op deze kwestie in, maar suggereert op grond van een distichon en een opmerking in de laatste glosse in enkele handschriften als auteur van het grote middeleeuwse glossencommentaar op de *Alexandreis* de magister Galfredus van Vitry; hij signaleert ook een invloed van de Scholen van Orleans.

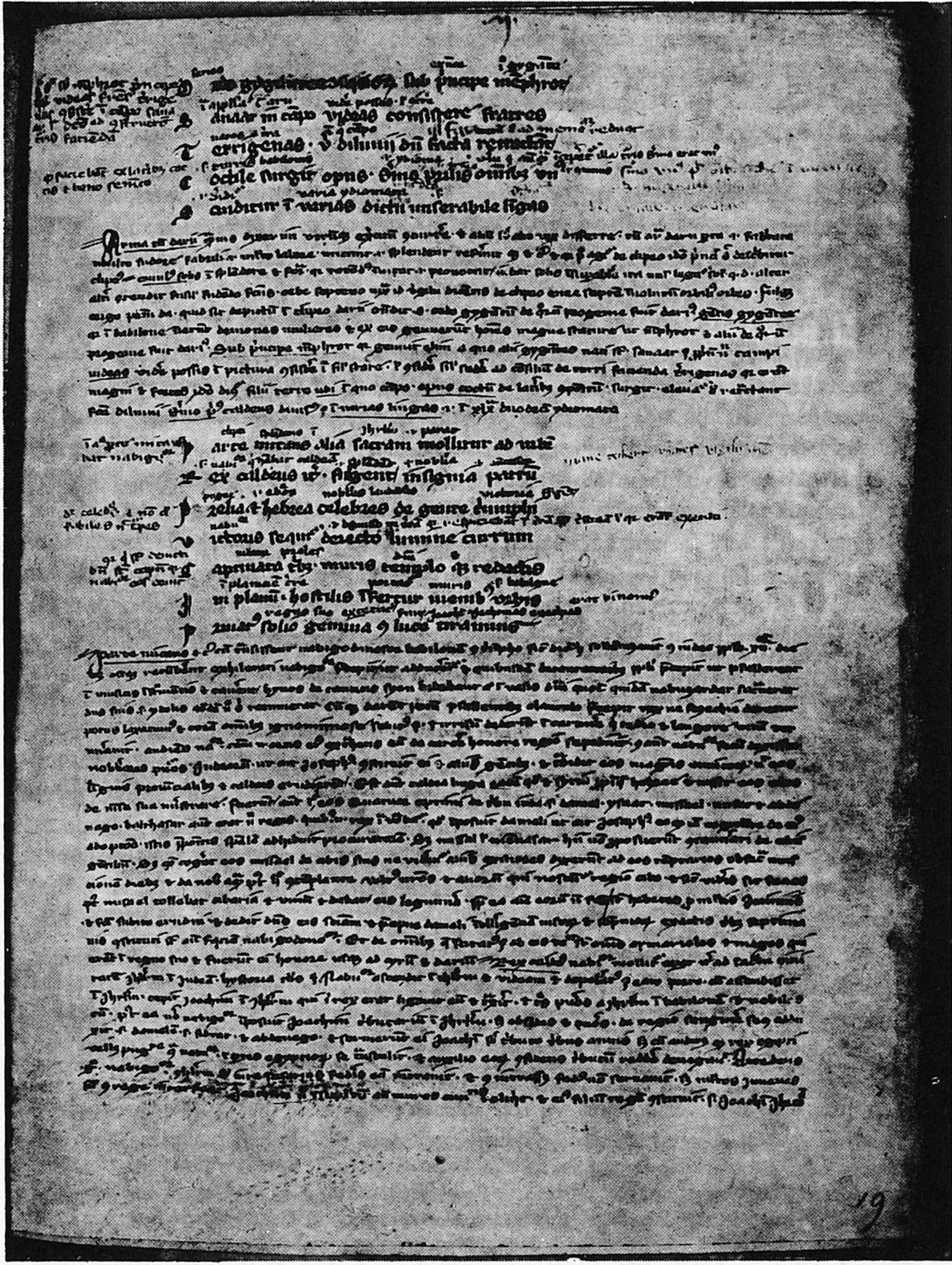
Met name De Cesare, en geruime tijd voor hem Bellanger (en in zekere mate ook Colker) hebben hun aandacht gericht op de eenheid die de *marginale* glossen vertonen. Enkele kleine peilingen in vier handschriften van uiteenlopende datering²⁸ leerden ons dat ook tussen de *interlineaire* glossen onmiskenbare overeenkomsten bestaan. Natuurlijk zijn er ook verschillen. Wanneer wij het gehele glossenapparaat in de vier handschriften bezien, constateren wij bij alle vier individuele trekken die beschouwd kunnen worden als een soort "eigen initiatief" van de gebruiker(s) van dat ene handschrift. Maar veel opvallender zijn de fundamentele verschillen (binnen het kader van de affiniteit) die niet teruggevoerd kunnen worden op afwijkingen van het unieke handschrift, noch op tekstfamilies binnen de glossentekst, maar op een *fasering* in de glossen. Wij nemen op grond hiervan aan dat er "oerglosses" zijn geweest, een fase waaraan misschien de glossen in het Londense Royal-hs. beantwoorden: een niet al te grote hoeveelheid interlineaire en marginale glossen, maar al wel vrij omvangrijk rond de beschrijving van het graf van Darius' echtgenote Stateira en met de wereldkaart in T-model bij de beschrijving van *Asia* in het eerste boek. Een latere fase brengt dan de drie grote glossenpakketten rond de beschrijving van het schild van Darius (Boek II), de figuur van de sterrewichelaar Zoroaster (Boek III) en het graf van Stateira (Boek IV). Bij deze laatste passage worden de glossen zelfs zo uitgewerkt dat ze in het Haagse handschrift *Meermanno-Westreenianum 10 D 15* worden afgesloten met een eigen *explicit*: "*hic expliciunt glosule super tumulum uxoris darii*" ('hier eindigen de glossen op het graf van de vrouw van Darius'). Voorts worden over het gehele werk in deze fase de oudere glossen uitgewerkt en vele nieuwe toegevoegd. Een nog latere fase wordt gevormd door de glossen van magister Galfredus van Vitry, zoals wij die o.a. in het Leidse Gronovianus-hs. aantreffen.

Achter elke fase vermoeden wij één glossator, die voor die fase verantwoordelijk is. Hij bewerkt het materiaal dat hij aantrof in de glossen, voegt er aan toe,

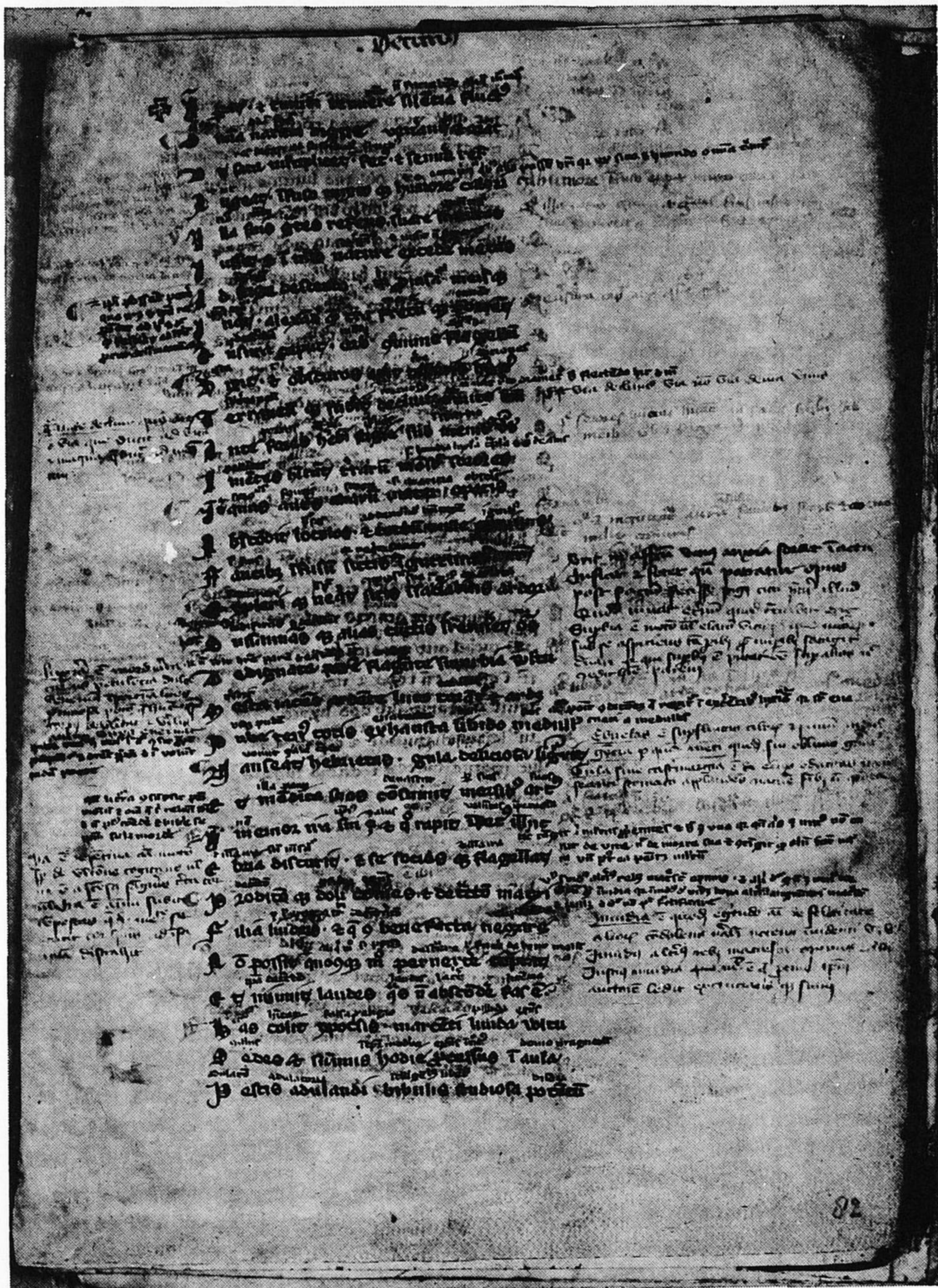
Alexandreis-tekst in het hs. *Oxford, Exeter College, 69*. Zij behoorden bij de tekst te staan, maar de kopiist zag daar niet de mogelijkheid voor, en voegde ze daarom maar achter de tekst, zoals hij zelf schrijft en geciteerd wordt door Colker, *Note* (zie p. 486, n. 13). Hetzelfde zien we in het Londense handschrift *Burney 312*.

27 Zie p. 486, n. 13.

28 *Londen, B.M., Royal 15 A X* (s. XII/XIII); 's-Gravenhage, *Meermanno-Westreenianum, 10 D 15* (s. XIII); *Leiden, U.B., Gronov. F. 19* (s. XIV); *Londen, B.M., Burney 312* (s. XIV).

Afb. 1. Hs. 's-Gravenhage, Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, 10 D 15, F. 19R; Alexandreis II, 499-503; 504-510. Marginale en interlineaire glossen; voor de twee glos-senblokken arma tamen darii en parte micans is bij de opmaak van de pagina wel-bewust ruimte bestemd tussen de Alexandreis-tekst.

Afb. 2. Hs. 's-Gravenhage, Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, 10 D 15, F. 82R; Alexandreis X, 20-51. Marginale en interlineaire glossen. Wij danken Dr. E. Braches en mej. W. Laseur van het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum voor hun welwillende medewerking ten behoeve van de publicatie van deze en de voorafgaande foto.

laat wel eens wat weg; maar er blijft duidelijk aanwijsbaar een *eenheidskern* bestaan.

Laten wij ter illustratie van dit proces de marginale glossen op *Alex. II*, 494-503 uit het Haagse (*H*) en uit het Leidse (*L*) handschrift bekijken, die voor ons twee op elkaar volgende fasen vertegenwoordigen. Hier zij volstaan met enkele voorbeelden; een vollediger demonstratie vindt men in onze Bijlage. Beide glossencorpora beginnen met het lemma *arma tamen Darii*, de eerste drie woorden van *Alex. II*, 494. *H* en *L* geven een bijna gelijkkluidend commentaar: 'Ofschoon ik gezegd heb dat beide legers [*H*] / ze [*L*] tegen elkaar ten strijde trokken (*concurrere* [*H*] / *occurrere* [*L*]), en ze voor elkaar nauwelijks onderdeden...'. Er zijn kleine verschillen, maar dit alles binnen een duidelijk verwantschapskader.

Gautier zegt in hetzelfde vers, dat de wapens van Darius gemaakt zijn met veel zweet (*multo sudore*). *H* voegt in de kantlijn, maar nog ten dele interlineair, toe dat we hier te maken hebben met een stijlfiguur: het gevolg wordt gebruikt in plaats van de oorzaak (*consequens pro antecedente*), want uit inspanning volgt zweet. *L* incorporeert deze aantekening geheel in de marginale glossen.

Het aanslibbingsproces rond de eenheidskern is duidelijk te zien in de glosse bij het lemma *emulus solis*, ad *Alex. II*, 496. *H* sluit deze glosse af met een verwijzing naar Vergilius' woorden over het schild van Aeneas; *L* geeft ook een verwijzing naar Vergilius, maar voegt er nog een citaat aan toe dat betrekking heeft op *emulus*. Bij het lemma *sub principe Menphrot* (ad *Alex. II*, 499) geeft *L* een grote uitbreiding op de glossen van *H* over het ingrijpen van God bij de bouw van de Toren van Babel, en over de Gyganten, materiaal dat ontbreekt in *H*. Hun verwantschap blijkt weer uit de letterlijke overeenkomst van de glossen bij de woorden *terrigenas* ('omdat zij groot en sterk waren, daarom worden zij de zonen van de aarde genoemd') en *ubi* ('op welk veld').

Glossen uit een van de latere fasen heeft Maerlant naar alle waarschijnlijkheid in zijn handexemplaar van de *Alexandreïs* rondom en tussen de tekst aangetroffen. Zij behoorden immers tot het apparaat waarmee de dertiende-eeuwer zijn *Alexandreïs* las. En ligt het niet voor de hand aan te nemen dat een vertaler van het niveau van Maerlant, een uiterst consciëntieus vakman die zich grote moeite getroostte om zijn vertaling te verrijken met belangwekkend materiaal uit andere bronnen, zich ook van een bruikbare en informatierijke tekst van zijn hoofdbron heeft voorzien? Maerlant zal zich niet tevreden gesteld hebben met zo maar een tekst van de *Alexandreïs*, maar zal als dat enigszins mogelijk was naar een "wetenschappelijke editie" omgezien hebben, om profijt te trekken van het leerrijke glossencommentaar. Maar zijn er positieve aanwijzingen voor deze veronderstelling? Het zal voor de neerlandicus die zich ten doel stelt de precieze aard van Maerlants bronnen voor diens *Alexanders geesten* te onderzoeken, van belang zijn als hij sporen van glossengebruik door Maerlant in zijn vertaling terugvindt. Kort gezegd: behoorden de glossen tot Maerlants werkapparaat?

Een definitief onderzoek is nog niet mogelijk: wij beschikken niet over de hiervoor benodigde edities van de glossen op de *Alexandreïs*. Maar voor een terreinverkenning achten wij het niet onverantwoord, gezien de overeenkomsten die er bestaan tussen de glossen in de diverse fasen, uit te gaan van het rijk-geglosserde dertiende-eeuwse Haagse handschrift (waarvan wij van twee folia een zijde

een foto reproduceren) en hierin enkele "proefsleuven" te trekken, waarbij we het oog houden op de corresponderende passage in het Leidse handschrift met de glossenversie van Galfredus van Vitry. Hieronder brengen wij verslag uit van onze waarnemingen, waarbij we ons van de volgende afkortingen bedienen: G = Gautiers tekst; M = Maerlants tekst; IG = interlineaire glosse; MG = marginale glosse. Tenzij anders aangegeven citeren wij G, IG en MG uit het Haagse handschrift, en M uit het hs. *München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. germ. 41*.³¹ De versnummeringen zijn die van de edities van Mueldener en Franck.

Als eerste proefsleuf kozen wij het beroemde begin van het tiende boek.³² Hierin vertelt Gautier hoe de godin Natura, verantwoordelijk voor het reilen en zeilen van de sublunaire wereld, vertoornd raakt over het gedrag van Alexander, die in zijn mateloze dadendrang de grenzen die de mens gezet zijn wil overschrijden. Natura begeeft zich naar de Hel, en roept daar de boze machten, onder aanvoering van Lucifer, tegen Alexander bijeen. Zij besluiten Alexander te vergiften, zich daartoe bedienend van diens wraakzuchtige stadhouder, de jaloerse Antipater.

In deze passage, waarin de figuur Natura zo op de voorgrond staat, houdt Gautier zich aan de retorische voorschriften van de *variatio* door haar niet steeds met *Natura* te betitelen, maar te variëren.³³ Zo noemt hij haar: *prima parens* ('de oermoeder', vs. 56), *numen* ('godheid', vs. 76), *dea* (vss. 82 en 127). Op de corresponderende plaatsen heeft M steeds *Nature*. Dit komt wonderwel overeen met IG: al de hierboven aangehaalde plaatsen bij G hebben de IG *sc. Natura*. Iets dergelijks vinden we bij G's benamingen voor de Hel: *Styx* (vss. 15 en 21), *urbs* (vs. 108), *Chaos* (vs. 167). M simplificeert al deze plaatsen tot *Helle*, net als IG: overal vinden we *Infernum*.³⁴ Wij stellen ons voor dat de glossen het Maerlant gemakkelijker hebben gemaakt Gautiers opgesmukte uitdrukkingen te interpreteren en dat ze hem ook dikwijls het juiste simplificerende woord aan de hand hebben gedaan. Wij geven nog enkele voorbeelden. G 102-3 spreekt van *primum hominem*; M 205 heeft *Adame*; IG: *sc. Adam*. G 51 *pestis adulandi* ('de pest van het vleien'), IG *adulatio* ('vleierij'), M 83 *smekinge*. G 143 heeft *ruptarat* ('hij had gekreten'), door IG verklaard als *dixerat*; M 271 heeft *hadde geseit*.³⁵ G 148 Falerno ('Falernische wijn'), IG *cum bono vino*, M 285 *mettien claren wine*. G 103 *venerabilis ortus* ('de eerbiedwaardige tuin'), IG *paradisus*, M 204 *paradyse*. Overtuigend vinden wij ook: G 152 *voce* ('met de mond'), IG *extrincecum* ('van bui-

31 Onder toevoeging van hoofdletters en aanpassing van *u/v* aan het hedendaagse gebruik.

32 Gelijkaardige bevindingen bij een steekproef in boek III noteren wij in de noten.

33 Als inleiding in de middeleeuwse rhetorica en demonstratie van het belang hiervan voor de bestudering van de litteraturen in de volkstaal kan dienen W. P. GERRITSEN: *Rhetorica en litteratuur in de Middeleeuwen. Drie inleidende colleges*. Utrecht, [1974]. Gestencilde uitgave.

34 Cf. G III, 179 *Stigos*, IG *inferni*, M 373 *helle*.

35 Cf. G. III, 174 *subicit*, IG *respondit*, M 363 *antworde*; G III, 165 *orbem*, IG *clipeum*, M 341 *schilt*.

ten'), M 292 *van buten*. G 134 *fatis* ('voorspellingen'), IG *prophetiis*, M 257 *propheten*.³⁶

Het meest zeggen o.i. de plaatsen waar Maerlant zijn tekst t.o.v. Gautier uitgebreid lijkt te hebben met gegevens uit de glossen. Een vijftal voorbeelden.

G 6-7 verhaalt hoe de godin Natura zich vol verontwaardiging de aanmatigende woorden die Alexander aan het eind van Boek IX sprak in herinnering brengt. Maerlant begint zijn tiende boek met een omwerking van deze beide verzen tot *Alexander hevet ghesproken / Overdaet die onghewroken / Altoos niet en mach wesen*. Maerlants *overdaet* is nagenoeg het equivalent van Gautiers *opprobrium*. In G 11-2 onderbreekt de Natuur haar creatieve arbeid vertoornd; de reden van haar toorn moet Gautiers lezer zelf afleiden uit het voorafgaande. Maerlant helpt zijn lezer en herhaalt: *Hierom was die Nature gram / Alsi die overdaet vernam* (M 11-2). Maerlants simplificerende uitbreiding beantwoordt letterlijk aan de verklarende marginale glosse: *quando audivit illud opprobrium*.

In de ondeugdencatalogoog (M 43-92) geeft Maerlant als eerste en voornaamste ondeugd de *Vrecheit*, de *moeder van den sonden* (M 45). G 33 spreekt alleen over *mater aliarum sororum*, wat wordt uitgelegd door een IG die in M terechtgekomen lijkt te zijn: *scilicet Avaricia*.

G 40 noemt de ondeugd *Libido*, IG geeft als explicatie *Luxuria*; Maerlant neemt beide in één vers op (M 57): *Luxurie dats Onsuverhede*.

In dezelfde passage gaan G en M uitgebreid in op de *pestis adulandi* = *sme kinge* (G 50-4; M 83-92). In vs. 87 en 90 vertaalt Maerlant Gautiers *potentum* en *dominum* met *hoghen lieden*. Maar ook in vs. 85 bezigt hij deze uitdrukking: *Met hoghen lieden in die zale*, waaraan de Latijnse tekst pas beantwoordt als we G 50 *in aula* gecombineerd zien met de IG *domo magnatum*.

Als de godin Verraad haar goede relaties met Alexanders stadhouder Antipater (G 150) te berde brengt, geeft IG ter plaatse *ille proditor*. M 287 gaat er aan voorbij, maar in M 306-7 duikt de IG op: *Tote Antipater hare gesellen / Die een quaet verraeder was*.

Om het geduld van de lezer niet al te zeer op de proef te stellen hebben wij hierboven niet al ons materiaal uitgestald. Een grondige bespreking van alle aanwijzingen en aanwijzinkjes, verkregen uit de gedetailleerde vergelijking van 316 verzen *Alexanders geesten* met 167 verzen *Alexandreïs*, zou vele bladzijden in beslag nemen. Wij hopen niettemin dat men op grond van het bovenstaande met ons wil concluderen, dat de invloed van glossen op Maerlants bewerking van het begin van het tiende boek van de *Alexandreïs* onmiskenbaar is.

Bij onze steekproef in het tiende boek lag de nadruk op de interlineaire glossen. Wij besloten voor de marginale glossen het terrein te verkennen van een passage in boek II, waarin Gautier een letterlijk schoolvoorbeeld van een amplificerende *descriptio* geeft: op het schild van Alexanders grote tegenstander Darius laat hij momenten uit de Perzisch-Babylonische geschiedenis afgebeeld zijn, die hij dan

36 Cf. G III, 171 *septemplicis arca sophiae* ('de zevenvoudige boog der wijsheid'), IG VII *artium liberalium*, M 356 *seven arten*; G III, 148 *rerum*, IG *elementorum*, M 297 *elemente*.

in 46 verzen verhaalt. Voor Maerlant is deze passage aanleiding geweest tot een formidabele uitbreiding: zijn beschrijving van Darius' schild telt bijna 300 verzen en wordt voor zover ons bekend als *amplificatio* in de middelnederlandse literatuur alleen overtroffen door twee andere passages in *Alexanders geesten*: de beschrijving van het graf van de vrouw van Darius in boek IV (bijna 700 verzen) en die van Darius' graf in boek VII (ruim 1000 verzen!).

Gautier heeft zijn stof voor de beschrijving niet rechtstreeks uit de Bijbel geput, maar hiervoor Petrus Comestors *Historia scholastica* (derde kwart 12de eeuw) gebruikt. De marginale glossen op deze passage, die voor het overgrote deel achtergrondinformatie verschaffen, zijn met enkele kleine variaties woordelijke ontleeningen aan dezelfde *Historia scholastica*. Wij geven hieronder in drie kolommen een klein fragment uit deze marginale glossen, met naast elkaar de tekst uit het Haagse hs., het Leidse en de *Historia scholastica*.³⁷ Dit niet alleen om de overeenkomst aan te tonen, maar ook ter illustratie van de moeilijkheden waarvoor een door afschrijffouten gecorrumpeerde tekst de moderne lezer stelt, maar zeker ook de middeleeuwse lezer gesteld heeft.

H

PARTE MICANS etc.
Cum transissent
Nabigodinosor Babilonem cum triumpho, sicut dictum est, sollemnizavit cum Iudeo populo duodecim diebus.

L

PARTE MICANS etc.
Porro cum intrasset Nabigodonosor Babilonem cum triumpho, sollemnizavit ibi sicut dictum est, cum omni populo XI diebus.

HS

Porro Nabuchodonosor cum intrasset Babylonem cum triumpho, victimas solemnes immolavit diis suis, et sollemnizavit cum omni populo decem diebus³⁸.

In zijn bewerking van Gautiers *descriptio* werkt Maerlant niet alleen de door Gautier aangehaalde episodien uit: hij doet meer, en voegt ook nieuwe stukken uit de Bijbelse Historie in. Zijn bron is hier niet de Vulgata, maar eveneens de *Historia scholastica* (die hij later tot *Rijmbijbel* zou bewerken). Dit blijkt o.a. uit de volgende interpretaties en toevoegingen die niet in de Vulgata staan, maar wel in de *Historia scholastica*.

M II, 1011-2: *Om dat die luvie daer naer / Nemmermeer en dede vaer*. De gedachte dat de Toren van Babel werd gebouwd uit vrees voor een tweede zondvloed staat niet expliciet in de Vulgata (Genesis 11:4), maar wel zo in de *Historia scholastica*: *timentes diluvium*.³⁹ M II, 1085-92: De namen van de Meden en Perzen, Grieken en Romeinen komen niet voor in de Vulgata bij Daniëls uitleg van Nabuchodonosors droom (het beeld met de lemen voeten), maar wel in de *Historia scholastica*⁴⁰. M II, 1119-50: beschrijft de verandering van Nabuchodo-

37 Wij citeren de *Historia scholastica* naar de editie in Mignes *Patrologia Latina* (PL), deel 198.

38 PL 1427B. De vertaling luidt: 'Voorts, toen Nabuchodonosor met een triomftocht was binnengetrokken, bracht hij plechtige offers voor zijn goden en vierde hij met zijn gehele volk tien dagen feest'.

39 PL 1089A.

40 PL 1449B.

nosor in een rund en de schandelijke handelwijze van zijn zoon Evilmerodach na zijn vaders dood. Deze laatste episode staat niet in de Vulgata vermeld, maar wel in de *Historia scholastica*.⁴¹

Op de vraag of Maerlant ook de glossen heeft geraadpleegd voor deze stof, kunnen wij moeilijk een bevestigend of ontkennend antwoord geven. Hij kan wel door het vele materiaal dat de glossen hier ter plekke uit de *Historia scholastica* aanboden als het ware de weg van de *digressio* zijn ingeslagen, m.a.w. de glossen kunnen hier als een soort wegwijzer dienst gedaan hebben. Maar er zijn twee plaatsen in deze passage van *Alexanders geesten* die een meer directe invloed van de marginale glossen lijken te verraden. M II, 1018-9 spreekt over de toestand van de Toren van Babel na Gods ingrijpen: *Om aldus ghedane saken / Bleeft di toren te makene voort*. Over het onafgemaakt blijven van de Toren spreekt noch de *Historia scholastica*, noch de Bijbel. Maar in de marginale glossen van het Leidse hs. komt de zinsnede voor: *et ita turris illa remansit imperfecta*, door Maerlant in vs. 1019 letterlijk weergegeven! M II, 1225-48 beschrijft in overeenstemming met Gautiers tekst en de *Historia scholastica* de daden van Cyrus, afgebeeld op de rand van het schild. Cyrus' grote tegenstander is hier Tamaris, de koningin der Massageten. Maerlant breidt haar functie uit en maakt haar ook nog koningin van de Amazonen. Dit treffen we niet aan bij Gautier, noch in de *Historia scholastica*, en evenmin in de glossen van de hss. uit Leiden en Den Haag. Een innovatie van Maerlant? Het is mogelijk, maar we moeten er wel rekening mee houden dat in de *glosulae* die achter de tekst van de *Alexandreïs* in het handschrift *Burney 312* volgen, Tamaris steeds ook de *regina Amazonum* wordt genoemd.

Overigens zijn ook de interlineaire glossen op deze passage verre van oninteressant. M II, 1007 spreekt van *Memfroet die gygant*; G 499 alleen van *Memfrot*. Maar IG tekent aan: *illo gygante*. G II, 510 zegt van koning Sedecias dat hij naar Babylon werd gevoerd *privatus [...] gemina luce*; M 1037 simplificeert tot *gheblind*; IG geeft de vereenvoudigende uitleg: *excecatus*. De beschrijving van Tamaris in M II, 1235 en 1237 *Die coninghinne Thamaris / Een moghende wijf ende vermeten* vinden we terug bij G 530 *Tamaris*, waar IG luidt: *audens illa femina regina*.

De bewijskracht van ons onderzoek is voor twijfel en speculatie vatbaar. Wij hebben veruit het grootste deel van ons materiaal ontleend aan slechts één handschrift, en dan nog maar aan bepaalde passages. Men kan ook volhouden dat de overeenkomsten geen van alle zodanige kracht hebben dat zij onze stelling aangaande de invloed van glossen *bewijzen*. En hoeveel glossen in het Haagse handschrift zijn er niet waarvan we niets in Maerlants tekst terugvinden?

Men kan op grond van dergelijke reserves en tegenwerpingen onze stelling afwijzen, maar wij achten sterkere gronden aanwezig voor de onderschrijving ervan. In de eerste plaats is het zeer waarschijnlijk dat Maerlant een tekst van Gautier voor zich had die geglosseerd was. En als Maerlant werkte met een geglosseerd handschrift, dan is het toch onbestaanbaar dat hij wèl werkte op de tekst van Gau-

41 PL 1453B.

tier, maar daarbij het glossenapparaat, onwaardeerlijk hulpmiddel, negeerde? Wie ploetert op de vertaling van een moeilijke tekst laat het bijgeleverde commentaar niet ongelezen.

De overeenkomsten tussen de glossen en *Alexanders geesten* wijzen naar onze mening duidelijk uit dat Maerlant van glossen gebruik maakte. En de glossen die geen sporen in *Alexanders geesten* nagelaten hebben⁴² weerspreken onze stelling niet, doch onderstrepen slechts de evidentie dat Maerlant in de eerste plaats de *Alexandreïs* vertaalde, en niet de glossen. Wat sterk gesteld: hij kon van de glossen zeggen: "onmisbaar, maar met omzichtigheid te hanteren". Kortom: het staat voor ons vast dat Maerlant bij zijn bewerking van de *Alexandreïs* steun heeft ondervonden van glossen op Gautiers tekst.

Dat deze conclusie geenszins inhoudt dat wij alle problemen die bij vergelijking van Maerlant en Gautier rijzen door een blik op de glossen op kunnen lossen, moge het volgende voorbeeld illustreren. Om een einde te maken aan de bedreiging die Alexander vormt voor de Onderwereld, oppert *Verraedenesse* (een van Lucifers trawanten) de wereldheerser een gif toe te dienen, een gif dat zo sterk is dat het alleen maar bewaard kan worden in een *coeclauwe* volgens Maerlants vertaling X, 283). Dit *coeclauwe* gaat tegen de gehele Alexandertraditie in: het behoort een paardehoef te zijn. De edities van de *Alexandreïs* geven dan ook *ungula cornipedis* (X, 148), een lezing die we eveneens aantreffen in het Haagse hs. Het Leidse hs. geeft een variante lezing *quadrupedis*, maar ook dit woord is een epitheton voor *paard*. Is het dus al een raadsel hoe we bij Maerlant *coeclauwe* aan kunnen treffen,⁴³ het raadsel wordt alleen maar groter als men ziet dat de handschriften van de *Alexandreïs* die wij op deze plaats bekeken hebben allemaal op *cornipedis/quadrupedis* de IG hebben: *equi*.

Maar gelukkig helpen de glossen, voor wie oog heeft voor hun mogelijke invloed, ook wel eens een probleem uit de wereld. Franck, toch niet afkerig van een gedurfde emendatie, wist geen raad met de verzen III, 295-6. Het hs. leest hier: *Noch wiste hi wonderlike dingen / Hi kende die hemelsce dingen*. Franck merkt op: "Het is vrij duidelijk dat het slechte "rührende" rijm niet van M. afkomstig is. Waarschijnlijk is het in plaats geraakt van iets dat de afschrijver niet heeft begrepen" (p. 424). Wat heeft Gautier? Hij spreekt (G III, 148) van *coelestes modulus* ('hemelse melodieën'). En op *modulos* lezen we de volgende IG: *cantus*. Op grond hiervan durven wij de volgende conjectuur naar voren te brengen: *Noch wiste hi wonderlike dingen / Hi kende themelsce singen*.

De lijn van onderzoek waarop wij hier de aandacht vestigen laat zich niet gemakkelijk volgen. Vermeerens vraagstelling leidt ons naar twee onderzoeksterreinen: de *tekst* en de *glossen* van de *Alexandreïs*. Werkelijk verstrekkende resultaten zal de neerlandistiek pas kunnen boeken als de mediolatinistiek een goede kri-

42 En laten we er vooralsnog van uitgaan dat tenminste een deel hiervan ook in Maerlants handschrift van de *Alexandreïs* te lezen was.

43 Vooropgesteld dat dit ook inderdaad Maerlants oorspronkelijke tekst is, en geen corruptie. Het Gentse fragment, uitgegeven door A. VAN ELSLANDER in *VMVA* 1953, p. 123-57, heeft dezelfde lezing als het Münchense handschrift: *coeclauwe*.

tische editie van de *Alexandreïs* geleverd heeft, en men bovendien kan beschikken over degelijke studies over (en liefst een uitgave van!) de glossen. Tot zo lang zal het bij toevalstreffers moeten blijven. Maar *Alexanders geesten* is niet de enige tekst waarvoor de mogelijkheid van invloed door glossen zich voordoet: van alle belangrijke middellatijnse schoolteksten bezitten wij geglosseerde handschriften. Men zou dus eveneens verkennend onderzoek kunnen verrichten naar de mogelijke invloed van glossen op de middelnederlandse bewerkingen van de *Aeneïs*, de *metamorfosen*, de *Disticha Catonis*,⁴⁴ de *Facetus*, de *Romulus* en Statius' *Achilleïs*.⁴⁵

Wat uit die onderzoekingen ook moge resulteren, deze terreinverkenning levert een aanvulling op van het beeld van Maerlant als bewerker van de *Alexandreïs*. De *Alexandreïs* is een bijzonder moeilijke tekst, en Maerlant was gedwongen Gautiers geraffineerde epos in het Middelnederlands te simplificeren. En simplificeren doet ook een glossator: ook hij probeert de *Alexandreïs* door vereenvoudigingen en verhelderingen toegankelijker te maken. Bovendien krijgt in de grote marginale glossen het leerrijke element in Gautiers tekst extra gewicht, en dat ook Maerlant hiervoor geporteerd was bewijzen zijn reusachtige didactische amplificaties over geschiedenis en geografie. Wij kunnen in deze opzichten de glossator als een "voorganger" van Maerlant beschouwen. En uit *Alexanders geesten* blijkt dat Maerlant van het werk van deze voorganger, hem in zijn handschrift van de *Alexandreïs* bijgeleverd, dankbaar gebruik heeft gemaakt.

augustus 1975

Bilthoven, Goudvinklaan 100
Utrecht, Oudkerkhof 15bis

C. H. J. M. KNEEPKENS
F. P. VAN OOSTROM

44 De grote Cato-specialist M. BOAS, die ook de relatie met de middelnederlandse bewerking heeft onderzocht blijkt zich in zijn 'Bijdrage tot de kennis van den middelnederlandschen Cato' (*Ts* 33 (1914) p. 249-76) bewust van het belang van glossen (p. 275): "Blijkbaar is de mnl. Cato-bew. door het *compescere linguam* herinnerd aan het Bijbelsche *moderari labia*, of de Bijbelplaats stond in margine in zijn Latijnschen Cato aangetekend."

45 Hier heeft men tenminste de steun van een editie: *The medieval Achilleid of Statius*. Ed. with intr., variant readings, and glosses by P. M. Clogan. Leiden, 1968.

BIJLAGE

H

ARMA TAMEN DARI. Quamvis dixerim utrumque exercitum concurrere et alium sub alio vix differre, tamen arma Darii parta, idest fabricata, multo sudore fabrili, idest multo labore, micant, idest splendent, referuntque etc.

[*in interlin. glosse: sudor consequens pro antecedente: ex labore sequitur sudor*]

Quia primo agitur de clipeo, ideo principaliter sic describitur clipeus:

EMULUS SOLIS in splendore et forma, quia rotundus, invitat, idest provocat, iubar solis insuperabile ita utilis legatur solis, quasi dicit: alter alteri contendit, fusilis, fudendo factus, orbe septeno, iuxta id Virgilii dicentis de clipeo Enee: 'septem involutum orbibus orbes'.

FULGET ORIGO PATRUM DARI. Quid sit depictum in clipeo Darii, ostendit, scilicet ordo gygantum de quorum progenie fuit Darius.

GENTIS GYGANTEE. Quia in Babilone inierunt demones mulieres et ex eis genuerunt homines magne stature, ut Nimphrot et alii de quorum progenie fuit Darius.

SUB PRINCIPE NIMPHROT. Quia genuit Elim a quo alii gygantes nati sunt.

VIDEAS. Videre possis in pictura consistere, idest [*Hs. ita*] simul stare, vel considerare: simul sedere, ad consilium de turri facienda.

L

ARMA TAMEN DARI. Quamvis dixerim quod occurrerunt, non vix differunt, TAMEN ARMA DARI differunt ab aliis, idest micant, PARTA, idest parata, SUDORE, idest labore, REFERUNT, idest retro ferunt in memoriam, MONUMENTA, idest hystorias vel facta per que habetur memoria. FABRILI. Fabri autem multum laborem posuerunt in armis faciendis. Ex labore autem provenit sudor. Et ponit subsequens pro antecedente.

EMULUS SOLIS, scilicet quantitate et splendore. Et quia de clipeo prius agitur, ideo sic describitur clipeus Darii: Emulus solis vel quantitate vel splendore in illo provocat iubar solis insuperabile, ut eum [*Hs. dum*] emulatur ad litem, quasi dicit: alter alteri contendit. Clipeus dico FUSILIS iuxta illud Virgilii de clipeo Enee dicentis: 'tanteque involuit orbibus orbes'. EMULUS iuxta illud: 'emulor invidiam... aut amat aut imitatur'.

FULGET ORIGO PATRUM. Quid sit depictum in clipeo Darii, ostendit, scilicet ordo gygantum de quorum progenie Darius fuit, ut habetur in historia picta.

[*Op het einde van het glossenblok*]

GENTIS GYGANTEE. Quia in Babilone inierunt demones mulieres et ex eis genuerunt homines magne stature, scilicet Menphrot et alios; et ex eorum progenie fuit Darius.

SUB PRINCIPE MENPHROT. Notandum quod gygantes ad iussum Menphrot convenerunt in campo Sennahar; et timentes diluvium iterum venire fecerunt turrim per quam volebant in celum ascendere. Videns Deus eorum nequiciam dedit eis diversa ydiomata vel quod unus nesciebat quid diceret alius; et quando unus querebat aquam, afferebatur lapis vel lignum. Et ita turris illa remansit imperfecta.

Gigantes fuerunt filii Septhet a filiabus

terrigenas, quia erant magni et fortes, ideo dicuntur filii terre. UBI. In quo campo. OPUS COCTUM. De lateribus compositum, surgit, elevatur, dum retractant facta diluvii.

SERMO PRIUS. Caldeus divisus est IN VARIAS LINGUAS, idest in lx^a duodecim ydiomata.

Chaim secundum quosdam, et ita nati de divino semine et de mortali; vel secundum fabulas nati fuerunt a gygantibus a ge, quod est terra, et ita dicuntur esse fratres

TERRIGENAS, quia erant magni et fortes; et ideo dicuntur filii terre. UBI. In quo campo. COCTILE. Quia de lateribus coctis compositum. DUM RE. FACTA vel FATA [*Hs. leest FATA*] DILUVII, postea turrim construxerunt.

SERMO PRIOR, idest Hebraicus, divisus est in varias linguas in lxx et duo ydiomata.

Jan van der Noot en 'Tempera te tempori'

De spreuk 'Tempera te tempori' was in de zestiende eeuw vrij gebruikelijk. Zo schreef bijv. de Leuvenaar Martinus Waerseghers haar in het album van de Gentenaar Arnout Manlius op 4 Idus Maij 1576 (handschrift UB Heidelberg sig. Heid. Hs. 487, fo. 121v). Elders heb ik de volgende varianten gevonden: 'Tempera tempora tempori' en

Omnia tempus habet, modo tempora tempore ritè
Tempera et hoc melius tempora tempus erit

(beide uit alba in de verzameling 091 A 345 RB in het Peabody Institute, Baltimore Md, USA). Wie alba amicorum uit de zestiende eeuw onderzoekt, treft de maxime telkens weer in de een of andere vorm aan. Van der Noot heeft haar dus stellig niet uitgevonden, toch kan hij heel wel een specifieke grond gehad hebben om juist deze spreuk te bezigen.

Hij koos graag spreuken die betrekking hadden op zijn naam, zoals bijv. 'Van der noot een duecht' (*Poëtische Werken*, ed. W. Waterschoot, Gent 1975, deel II, pag. 58 en 493). Het zou dus niet verrassend zijn wanneer ook deze spreuk een soortgelijke toepassing bleek te hebben. Het Latijn betekent: voeg u naar de tijd. Wat men toen daaronder verstaan heeft, wordt door een opmerking van Jacob Cats – zeker geen originele denker – duidelijk. Hij schrijft (*Sinnebeelden XXIX*): 'sich na den tijd te voegen, dat is, *de noot plaats te geven*, is wijze luyden werk'. Hij staft de uitleg met een aanhaling uit Cicero (*Ep. fam.* 4.9.2): 'Tempori enim cedere, id est necessitati parere, semper sapientis habitum est', en verder Eccl. 8.5: 'Tempus et responsionem cor sapientis intelligit'. Beide loci zal Van der Noot gekend hebben. Het lijkt me waarschijnlijk dat hij deze associaties meebedoelde toen hij zijn alliterende spreuk koos en dat hij er dezelfde betekenis aan hechtte als Cats. Op die manier bracht hij een toespeling op zijn eigen naam aan en voegde zich daarmee bij de wijze mannen van de klassieke oudheid en de bijbel.

In dit verband dient nog een Latijnse auteur vermeld te worden: Publilius Syrus, wiens *Sententiae* in 1514 door Erasmus en in 1544 door Henricus Panthaleon uitgegeven en vrij algemeen op school gelezen werden. Sententia H 17 luidt: 'Honeste servit qui succumbit tempori'; Hermann Beckby (*Die Sprüche des Publilius Syrus lateinisch und deutsch*, München 1969, blz. 32) vertaalt het zo: 'Ehrbar ist Knechtschaft, die das Schicksal brachte', hetgeen trouwens heel wat verder gaat dan Van der Noot zal bedoeld hebben.